

ПРОБЛЕМ БЕСМРТНОСТИ ДУШЕ

Појам бесмртности је један од основних појмова религије, управо један од њених најбитнијих чинилаца, као и појам Бога с којим је у најтешњој вези. Религија је, по Бергсону, дефанзивна реакција природе против претставе о неизбежности смрти.¹ А Фојербах тврди да су Бог и бесмртност

¹ H. Bergson, *Les deux sources*, p. 137, 145.

идентични: обоје потичу из жеље¹. Религија, вера у Бога је вера у вечни живот: Ми смо осуђени да умремо, док је „цело наше биће луда жеља за животом“² У суштини духа људског налази се чежња за бескрајношћу и бесмртношћу.³ Ми жудимо за апсолутним бићем и то је „природна жудња“ (*desiderium naturale*), како то зове Тома Аквински⁴. А чак и природњак Едингтон говори о глади за непрекидним трајањем, урођеној нашем духу⁵. Али то, наравно, није доказ бесмртности у коју се може само веровати. А не само они који се осећају несрећним и којима је живот мучан, већ и срећни људи којима је живот врло леп, тешко могу веровати да њихов живот на земљи претпоставља све што је њима допало од бескрајне и вечне стварности, тј. да је смрт крај сваког живота за сву вечност. Али на чему је заснована вера у живот после смрти?

Материјалистичко схватање душе управо искључује веру у бесмртност. Јер по том схватању душа се своди на материју, одн. на тело и с њим заједно пропада после смрти. То је тврдио већ најстарији материјализам (Демокритов атомизам) по коме је душа ипак у неколико издвајана, јер је замишљана као састављена из најфиније материје (атома). Уосталом, материјалисти су били, видели смо, чак и неки прквени оци, као Тертулијан, зато што „нетелесно“ по њима није ништа. Али насупрот атомизму већ је Платон доказивао да је душа нешто апсолутно просто и нематеријално, нетелесно (*asomaton*) и да зато и не може пропасти, тј. распасти се на делове (атоме), као материјалне ствари. А то се и данас најчешће сматра као доказ за бесмртност душе. Постоји спиритуална или духовна и зато бесмртна душа, вели Цимерман⁶. А и Толстој мисли да је душа, као нешто нематеријално или духовно, изван простора и времена и зато бесмртна⁷.

¹ G. Runze, *Religionsphilos.*, p. 129.

² L. Vialle, *Le désir du néant* 1933, p. 224.

³ Јустин Поповић, О суштини православне аксиологије и критериологије. — Богословље 1935, с. 3.

⁴ R. Will, *Le culte. Essai d'Histoire et de Philosophie religieuses* I 1929 I, p. 348.

⁵ A. S. Eddington, *La nature du monde physique*, p. 246.

⁶ S. Zimmermann, *Filozofija i religija*, s. 10, 121.

⁷ Л. Толстој, Хришћанска наука, с. 125; Јеванђеље, с. 30.

Дух учествује у Вечноме, по Платону, и сазнањем вечних истина. Највиша функција духа, мисао (сазнање) чини човека бесмртним. Сазнање (мисао) је изнад реалности коју сазнаје. Према томе је сазнање, одн. дух који сазнаје, највиши ступањ реалности или највиша реалност. Вечни живот је сазнање правог Бога и по Јеванђељу.¹ Приближавање Вечноме (Богу) расте са сазнањем, јер крајњи циљ сазнања је сазнање вечне истине. А вечна истина је Бог. У том смислу се наука, сазнање истине која је вечна и божанска, може сматрати као највиши задатак човеков на земљи и највећа срећа². „Човјек тек по истини постаје човјек“, вели Цимерман³. Човек је бесмртан, по Спинози, својом интелектуалном љубављу према Богу, тј. својим сазнањем вечног Божанства⁴.

За многе филозофе духовно чини праву, вечну суштину стварности. Према томе дух је вечан, бесмртан. Али овде није у питању духовно уопште већ бесмртност индивидуалне душе. А како се може замислити индивидуална бесмртност без тела које је „принцип индивидуације“ духовнога, тј. његова везаност за ове или оне облике материје, одн. простора и времена? Како се може говорити о бесмртности ове или оне мушке или женске душе без тела? Идеја психичке (душевне) бесмртности нема по неким никаква смисла⁵. Зато су стари црквени оци говорили о васкрсењу целог човека и о васкрсењу меса (*resurrectio carnis*) или бар о васкрсењу у неким финијим облицима „духовног тела“⁶. И „окултистички погледи на свет“, као теозофија, антропозофија и др. почивају на учењу о реинкарнацији (поновном утеловљењу)⁷. А у спиритизму неки налазе „емпиријски доказ“ за бесмртност

¹ Јев. 17, 3. — Свето Писмо Новог Завета (прев. Д. Стефановића) 1934, с. 204.

² О вредности хришћ. религ., с. 174 и д. О срећи (Гласник прав. цркве 1912), с. 101.

³ S. Zimmermann, *Temelji filozofije*, s. 236.

⁴ Гете и Спиноза (Срп. Књиж. Гл. 1932), с. 213.

⁵ J. Nabert, *Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale*. — *Revue de Métaph. et de Mor.* 1928, p. 273.

⁶ A. Harnack, *Dogmengeschichte*, p. 124, 138, 184.

⁷ O. M. Schlemms, *Woher Kommen wir und wohin gehen wir?* 1935, p. 18.

душе човекове и у исто време потврду многих чуда о којима говори Јеванђеље¹.

Међутим, као што смо видели, сама душа се од вајкада сматра као нешто нематеријално, нетелесно, или бар као нешто сасвим друкчије но све остало, и зато као нешто свето и божанско. Зато је давно речено да цео физички (материјални) свет не вреди ништа према једној јединој души². Оно што је свето код човека то је душа³. Душа је нематеријална, света и божанска и зато не може пропасти. Тако је мислио још Платон. А принципијелну независност душе од тела учи и Бергсон. Најбитнија функција душе, памћење, по Бергсону, није везана за мозак, тј. за тело⁴. А услед тога што је један добар део душевне активности независан од тела (мозга) Бергсон говори не само о могућности већ и о вероватноћи живота после смрти⁵. Питање је, заиста, откуда ми често тако живо обнављамо у памћењу и оно што је било пре много година, иако ниједан молекул у мозгу од онда није остао као такав? Остала је само функција, само живот, само дух! У сваком случају дакле не може се рећи да материја (тело, мозак) условљава душевни живот већ пре обратно: функција, живот, дух условљава, оживљује, организује материју тела, мозак, тј. средства. Али закључак — да је душа бесмртна — из дефиниције душе вреди само ако се прими дефиниција, вели Бергсон. Тај закључак је према томе хипотетичан. Али искуство показује да је само један мали део душевног живота условљен мозгом и да, следствено, свесни живот може вероватно постојати и кад више нема мозга. Уосталом, задатак доказивања има, по Бергсону, пре онај који спори живот после смрти то онај који то тврди. Али да се у питању живота после смрти дође до веће преци-

¹ L. Günther — Schwerin, Die Rettung des Abendlandes vor dem Untergang 1931, p. 44, 47, 63. — По некима пак „спиритистичка хипотеза“, и кад би била доказана, доказивала би само извесно трајање живота и после смрти, али не и бесмртност (да не кажемо вечност) душе. — K. H. Schmidt, Die okkulten Phänomene im Lichte der Wissenschaft 1923, p. 132.

² R. Ruyer, La connaissance comme fait cosmique. — Revue philosophique. 1932 I, p. 371.

³ G. v. d. Leeuw, Phänomenologie der Religion, p. 254 и д.

⁴ H. Bergson, Matière et mémoire, 11 éd., p. 137, 152.

⁵ Bergson, Les deux sources, p. 282 и д.

ности и да се животу прописује трајање без краја, зато треба других разлога, оних које даје религија¹.

Свакако је с правом речено да је човеку немогућно замислити своју сопствену смрт. Међутим, човек ће можда лакше моћи замислити да после смрти нема ничега чисто индивидуалног, што је било нестално и пролазно још за живота (као што су у првом реду осећања), него да нема више мисли која је најсталнија особина духовног бића човековог. А мисао је најмање индивидуална особина. Мисао је уствари наиндивидуална, општа, уколико је сазнање истине која је наиндивидуална, за све једнака. Два и два је за свакога четири. И отуда настају рационалне (логичке) тешкоће у питању бесмртности. У извесном смислу, може се рећи, ништа духовно не пропада, ниједно дубље осећање, ниједна озбиљна мисао: све оставља трага у кашњем мишљењу и осећању.² То важи и за цео индивидуални душевни живот који може оставити трага и у осећањима и мислима других људи. Оно што је од вредности у њему не може пропасти већ утиче на стварање других, можда још виших вредности. Али све земаљске вредности су пролазне и захтев бесмртности баш и постоји ради вечне, апсолутне вредности. Како се и може говорити о вредности без идеје или идеала вредности уопште, без једне највише вредности као крајњег циља и мерила сваког стварања вредности на земљи? А оно што служи највишем, вечном циљу не може пропасти.

Платон је доказивао не само живот душе после смрти већ и пре рођења (дакле и њену преегзистенцију, не само постегзистенцију). Али о Платоновим доказима овде нећемо ближе говорити, јер смо о њима говорили на другом месту. Уосталом, докази о бесмртности душе су исте врсте или исте вредности као и докази за егзистенцију Бога. И сам Платон је био свестан тога да његови докази имају само извештајни степен вероватноће а не карактер потпуне, математичке истине.³ Најважнији од тих доказа је морални доказ који потпуно одговара моралном доказу о бићу Божјем. А

¹ Н. Bergson, *La pensée et le mouvant* 1934, p. 56.

² Мисао и акција, с. 57 и д.

³ Платонове доказе бесмртности душе — Мисао 1923, с. 643.

то је и врло појмљиво, јер веру у бесмртност душе не можемо одвајати од вере у Бога. Кад не би било живота после смрти, онда би то било добит за неваљалце, јер би смрт била њихово ослобођење. А то не може бити, како мисли Платон који је веру у бесмртност душе први учинио филозофским проблемом. Управо већ његов велики учитељ Сократ, полазећи у смрт на коју је био осуђен зато што је сасвим у хришћанском духу (још у IV веку пре Хр.) учио вери у једног Бога, поставио је проблем значаја смрти с обзиром на живот пре и после смрти.¹

Из истог разлога и за Канта претставља бесмртност, као и биће Божје, нужну претпоставку морала. Јер чисто теоријски (спекулативно) не може се доказати да је душа бесмртна, уосталом, као ни да није бесмртна.² Бесмртност је захтев, потреба сваке боље душе. Јер и на крају врло дугог и врло активног живота човек који о томе размишља мора имати осећање да умире врло несавршен, такорећи недовршен, интелектуално и морално, нарочито морално. А ако не би постојала индивидуална бесмртност, и ако би према томе и душа последњег човека на земљи морала пропасти дефинитивно, без икаква трага, нашто би онда индивидуална душа уопште и постојала? Била би узалудна и бесмислена сва борба човекова са самим собом, са злом у њему, кад би са смрћу морао ишчезнути из сваке реалности за сва времена тако несавршен, тако далеко од добра коме је тежио целог живота.

Бесмртност у правом смислу је индивидуална бесмртност. Ја морам имати свест да сам исто лице као некад на земљи.³ Дакле без извесне самосвести, тј. свести о својој личности, о своме Ја, не може бити говора о личној бесмртности. Али како би се садржина те самосвести могла ближе одредити? Шта од свега личног и најличнијег може имати или заслуживати бесмртност? Шта може или шта треба да остане трајно од душе оних који болују од „моралног лудила“? Али можда баш рођени идиоти, интелектуални и морални, највише показују значај потребе да се дух, ослобођен од недостатака тела који су га спречавали, развије потпуно,

¹ Исти спис, с. 641 и д., 660; Сократ (у „Наставнику“ 1909), с. 93, 96.

² J. Kant, Werke III (Krit. d. r. Vern.), р. 283 и д.

³ P. Paulsen, Das Leben nach dem Tode 1922, р. 70.

до највиших могућности. Уосталом, и код нормалних људи садржаји свести се стално мењају, губе, превазилазе. Шта ту остаје? Најзад, сваки човек је доживео или урадио много што-шта што би и сам најрадије предао вечном забору, потпуном уништењу. Каткада се и људи највеће вредности, они који су достигли највиши ниво интелектуални и морални, још за живота губе, опадају, пропадају. Питање је дакле: шта би ту могло да остане вечно од онога што се чини изгубљено још за живота? Једна од највећих тешкоћа је у томе што би на становишту строго морално схваћене бесмртности све индивидуално требало сматрати само као прелаз ка једном вишем, бољем Ја. Шта је онда оно што је највише, најчистије Ја које треба да надживи све друге личне моменте? То су тешкоће нерешљиве чисто филозофским путем, као и тешкоће у проблему бескрајне божанске личности. Зато се у бесмртност душе, као и у постојање Бога, може само веровати или неверовати. Многи филозофи од Платона до данас сматрали су чисту духовност као највишу вредност. Али у чему се састоји највиша, најчистија духовност која би могла остати и после смрти? А, најзад, као што смо видели, веза душе и тела је тако тесна да о чистој духовности код човека и не можемо говорити. Отуда је проблем бесмртности душе задавао муке још најстаријим богословима утолико пре што није лако могао бити одвајан од питања васкрсења тела које, како искуство показује, после смрти трули и пропада. Уосталом, неки новији богослови долазили су чак и на идеју о бесмртности душе животиња које су у средњем веку сматране одговорним и кажњивим за своја „кривична дела“.¹ Зато с правом вели Шолц да је хришћански појам душе и после две хиљаде година остао неодређен те се отуд никад не може тачно рећи шта је то што хришћанин верује да је бесмртно.²

О односу душе и тела, о коме се каткад надугачко расправља у филозофији религије, ми смо говорили у психологији религије. Тело је тако трошно и пролазно. А дух? Али, питање је, пре свега: шта је, шта значи и какву вред-

¹ J. P. Steffes, Religionsphilos., p. 170. — Т. Живановић, Основи кривичног права. Општи део 1935, с. 134.

² H. Scholz, Religionsphilos., p. 311.

ност може имати чисто духовно, без обзира на тело?¹ Духовно је свакако увек тежња ка неком циљу. Највиша тежња је тежња ка Вечном и Божанском, ка бесмртности. А говори се и о нагону бесмртности о коме сведочи цела историја религије: вера у духове, мити о оном свету, култ мртвих². А на то излази и учење о сеоби душа (из једног тела у различна друга, чак и животињска тела) и сл.

Претстава о животу после смрти било је различних од „врло монотоне и жалосне бесмртности“ у неком далеком царству мртвих до претставе о рају и паклу, вели Милер—Фрајенфелг. Из истраживања преисторије, из различних начина сачувавања које је она открила, види се да су и код најстаријих људских племена постојале извесне претставе о неком животу после смрти. А духови, веровало се, утичу обично неповољно на живе и зато им се је на гробу остављала на пр. храна, нарочито омиљена јела и др. Уосталом, вели, мити о животу душе после смрти нису чисто религијског порекла. Вера у живот после смрти спада у религију тек онде где човек ступа у емоционални однос са душама покојника³. Најзад, како вели Шлајермахер, начин на који већина људи схватају бесмртност као и њихова чежња за њом је сасвим нерелигиозна⁴. Појам бесмртности захтева да остане „неразорива особа (морална личност)“, вели Цимерман. Зато човек треба да у себи изграђује личност, „највећу срећу земаљске деце“, како вели Гете⁵.

Као што смо видели, о животу после смрти постоје различне претставе и различне идеје или идеали. Идеал бесмртности за контемплативну, религиозност је блаженство у посматрању божанског сјаја, док етичкој религиозности боље одговара претстава једног света нових, виших задатака⁶. Највиши идеал, последњи смисао живота је пуно (обожено) боголико Ја. Човек који верује у Бога има највише мишљење о човеку и хоће највиши циљ. А највиши циљ

¹ Увод у Психологију, с. 79.

² G. Wunderle, Religionsphilos., p. 83.

³ R. Müller - Freienfels, Psychol. d. Relig. II, p. 40, 43.

⁴ F. Schleiermacher, Über die Religion, p. 111.

⁵ S. Zimmermann, Od materijalizma k religiji 1935, s. 44; Filoz. i relig. s. 8.

⁶ M. Wentscher, Einf. in d. Philos., p. 169

човеков није овај свет, вели и велики физичар Ампер који је веровао у неограничени културни прогрес, али му се чинило нужно и васкрсење тела да би дало нове идеје. То је у ствари хришћанско учење које је Августин формулисао речима: хришћанска срећа није земаљска¹. По хришћанском схватању постоји посмртни живот као бескрајни циљ за који су људи рођени². Вера у један надземаљски, вечни циљ значајна је и за овај живот, јер захтева да човек живи тако како би био достојан тог највишег циља. У том смислу могао је Гете рећи да је за овај живот изгубљен сваки онај који не верује у други, бољи живот³. А слично вели и Берђајев да човек ствара оно што је лепо и од вредности само тако ако верује у други живот⁴. Заиста није прави, потпун човек онај коме је лако веровати да ће, на крају крајева, заједно с целим човечанством, постати апсолутно ништа као да никад није ни постојао, дакле да је његова појава на земљи сасвим бесциљна, безначајна случајност. Али религиозни нагон показује да човек тежи апсолутнојечној, и савршеној, тј. божанској реалности. Пантеисти, којима Бог није засебно биће већ сам свет (природа), морали би религиозни нагон тумачити тако као да човек хоће све, сву реалност, без обзира на њену вредност. Али религиозна тежња је у ствари тежња за највишом, божанском реалности. Појам бесмртности нераздвајан је од појма вечне, божанске реалности. Шта је смисао вечног живота? То је, веле теолози, животна заједница с Богом⁵. А пошто је Бог оно што је највише, бескрајно, апсолутно, то је тежња за бесмртношћу највиша тежња у души човековој. То је тежња за бескрајним, надземаљским циљем. То је тежња за потпуном влашћу духа над материјом. А, како смо се ми већ на једном другом месту питали: шта би, од свега што испуњава земаљски живот човеков, и тре-

¹ *Metaphysik und Theologie des Physikers Ampère.* — *Philosophisches Jahrbuch* 1926, p. 296 и д.; Филос. св. Августина (Гл. правосл. цркве 1911), с. 309

² S. Zimmermann, *Filoz. i relig.*, s. 6.

³ F. W. Förster, *Religion und charakterbildung. Psychologische Untersuchungen und pädagogische Vorschläge* 1925, p. 67.

⁴ Н. Берђајев, *Савремена криза културе* (прев. Д. Васић) 1932, с. 30 и д.

⁵ G. Wobbermin, *System. Theol.* III, p. 255.

бало да надживи тело ако не мисао, свест о моћи духа над материјом, свест о активности и напору духа да савлада материју и време¹? Апсолутну вредност мисли (тј. духа) наглашавао је нарочито Паскал². Зато је Паскалу морало бити чудно да неко може бити равнодушан према питању о бесмртности душе које је тако важно³.

И чисто филозофски и теолошки схваћен проблем бесмртности је, пре свега, етички проблем. Своју егзистенцију, свој живот, своје биће и све особине свога бића човек нема од самог себе већ од Бога. Какву заслугу може према томе имати и најбољи човек за личну бесмртност? То је давнашње питање пуно тешкоћа које показују да појам бесмртности спада, као и појам Бога с којим је нераздвојно везан, у мистерије религије. Већ један велики схоластички филозоф средњег века (Duns Scotus) учио је да бесмртност спада у мистерије теологије које су неприступачне природном сазнању и не могу се доказати⁴. Најзад, чисто филозофски (теоријски), као што смо видели, бесмртност сваке индивидуалне душе у најмању руку је вероватна исто толико колико и дефинитивна пропаст са смрћу. Морални разлози, међутим, чине да далеко претеже вера у бесмртност. Најдубље потребе целог нашег бића не дају нам лако замислити да је, како је мислио Кант, сам ум људски једина и највиша санкција моралног закона. Али из моралних разлога, видели смо, захтева бесмртност и Кант. Чисто теоријски бесмртност се не може доказати и зато је вера у бесмртност морални захтев, дужност. Уосталом, ако није лако доказати да постоји неки виши, вечни живот, исто тако не може се доказати ни да не постоји. Не постоји никаква наука (филозофија) која би могла доказати да после смрти престаје сваки живот. Циљ живота уопште је, можда, стварање све вишег живота. Али у сваком случају тешко је замислити да крајњи циљ живота није ништа друго него уништење живота. Смрт није смисао живота, вели Даке. Смисао живота је савлађивање

¹ Мисао и акција, с. 119.

² Oeuvres de B. Pascal III (1904), p. 314, 341.

³ S. Zimmermann, Fil. i rel., s. 253.

⁴ W. Windelband. Lehrb. d. Gescb. d. Philos. 1921, p. 272.

смрти¹. Живот сам по себи потенцијално је вечан². Међутим, ако је живот уопште вечан тиме није ништа одлучено у питању индивидуалне бесмртности. Како биолози, веле индивидуалност и није јасно одређена. Строго узев, веле, и нема биолошке индивидуалности већ само све виша индивидуализација а баш виша организација и индивидуализација има за неизбежну последицу смрт³. Али тиме, наравно, није ништа речено у питању бесмртности душе.

Ко верује да свет има неког смисла и циља, тај верује у Бога. А ко верује у Бога не може веровати да је смрт уништење свега, крај који изједначаје све, па и зло са добрим. Ко ме шта допадне у животу или ко шта дограби — то му је; томе нема лека ни у вечности. Тако могу говорити само они који верују да је овај земаљски живот све. Али земаљски живот није све. То у ствари верују и они који верују у неограничени прогрес човечанства, јер и земља мора једном пропасти.

Поред веровања у бесмртност или у пропаст душе после смрти постоји, као трећа могућност, и веровање у вечни повраћај свих ствари. О томе говоре каткад и физичари као о једној могућности решења светске загонетке. Али вечни повраћај чини се нешто бесмислено и астроному Едингтону. А и Џинс се пита: какве би користи могло бити од вечног понављања исте теме или од бесконачних варијација исте теме.⁴ Али вера у Бога искључује ту могућност. Ако је свет дело Божје онда о бесмисленом вечном повраћају свега што постоји не може бити говора. Зар да несрећни остану за сву вечност несрећни или рђави за сву вечност рђави, да жртва буде увек жртва, а убица увек убица?

Бесмртност душе не може се доказати. Аки ни супротно. Теоријска могућност живота после смрти не може се одлучно спорити упркос свима тешкоћама.⁵ Зато свакако нису

¹ E. Dacquè, *Aus der Urgeschichte der Erde und des Lebens* 1936, p. 168.

² B. Bavink, *Ergebnisse und Probleme der Naturwissenschaften* 1933 p. 346, 581.

³ O. c., p. 343 и д. i L. v. Bertalanffy, *Das Gefüge des Lebens* 1937, p. 57.

⁴ A. S. Eddington, *La nature du monde physique*. p. 100; J. Jeans, *Sterne, Welten und Atome*, p. 388.

⁵ M. Wentscher, o. c., p. 167,

теоријски разлози посреди кад Ниче, који је веровао у бесмислено „вечно враћање“ („вечно ништа“), напада „празноверни појам“ бесмртне душе на који нас је, вели, хришћанство навикло.¹ А поред Платонових доказа има данас и других путева којима се може доказивати (ако не и доказати) и управо филозофски оправдати вера у бесмртност.² Али увек остаје најважнији морални доказ који је управо само етички поступак, захтев морала. Неки додуше налазе да је поновна појава „после физичке смрти“ неизбежан постулат чак и са стране природне науке.³ У сваком случају, међутим, вера у бесмртност је етички постулат. Као и у питању егзистенције Божје и ту у крајњој линији има да одлучује морални разлог, а то значи слободно одлучивање човеково.⁴ Већ и сам Платон говори о храбрости и одважности веровања у бесмртност.⁵ Неморални људи не могу лако веровати у бесмртност душе. У живот после смрти тешко може веровати онај који га се мора плашити због свог неморалног живота на земљи. У „нагону бесмртности“, у тежњи за животом и после смрти, одн. за Богом, показује се чежња за непролазним добрима, за уједињењем с највишим, вечним добром. Зато је вера у бесмртност нераздвојна од вере у Бога. Религија је вера у вечни живот. Човек је човек (више но животиња), уколико напредује, усавршава се и тежи вишем, бољем, вечном животу. А зар та тежња ка божанскоме важи само за кратко време земаљског живота, а не за цело време, за вечност, како пита још Платон.⁶ И сте стране опет се показује тесна веза проблема бесмртности с проблемом Бога.

Међутим, неки налазе да питање бесмртности није битно за праву религију.⁷ Чак је и Шлајермахер спорио нужност индивидуалне бесмртности за религију.⁸ За многе, као на пр.

¹ P. Simon, *Mythos oder Religion*, p. 10; Ф. Ниче, *Воља за моћ* (прев. Д. Стојановић) 1937, с. 81, 174, 581 и д.

² H. Scholz, *Der Unsterblichkeitsgedanke als philosophisches Problem* 1922, p. 92 и д.

³ C. L. Schleich, *Das Problem des Todes* 1921, p. 49.

⁴ О вредности хришћ. религ., с. 172.

⁵ Платонови докази бесмртности душе, с. 660

⁶ Исто, с. 664.

⁷ H. Scholz, *Religionsphilos.* p. 69 и д.

⁸ G. Wunderle, *Religionsphilos.* p. 84.

за Ренана, који не верује у индивидуалну бесмртност, бесмртност је рад на једном вечном делу.¹ Бесмртност људског духа показује се у стварању наиндивидуалних, трајних или, како се то каже, „вечних“ вредности. То су вредности које чине „објективни дух“. Друге бесмртности нема, вели Јодл. Бесмртно је само оно што је од вредности, вели у том смислу и Зауер.² Али то не значи праву, индивидуалност бесмртност. А, уосталом, религиозна тежња и не значи просто само тежњу за непрекидним продужењем земаљског живота. За религиозног човека смрт је прелаз у виши живот и он зато, нарочито кад остари, не жали умрети. Бесмртност значи спасење из овог и оваквог живота као што је земаљски живот. Неумирање на земљи не би било срећа. Напротив, страшно је „не моћи умрети“, како пева песник (Гете). Неки чак говоре и о „неморалности бесмртности и етичкој функцији смрти“.³ Треба и без Бога и без бесмртности обезбедити „социјалну дисциплину“, вели атеист за кога религија није друго до идеализам.⁴ А чак и будистичка религија не жели живот после смрти, одн. поновна рођења. Будизму је идеал, видели смо, неегзистенција, негација воље за живот, Нирвана, „последње рођење“. Али овде се опет морамо сетити Гетеових речи по којима су и за овај живот изгубљени они који не верују у други, бољи живот.

Д-р Борислав Лоренц